

חוייתם של אנשים בגיל זיקנה שמונה להם אפוטרופוס

מיה שמיר וישראל (איסי) דורון

רקע: אפוטרופסות היא הסדר משפטי מרכזי הנועד לספק מענה והגנה לאנשים שאינם מסוגלים לדאוג לענייניהם בעצמם. במדינת ישראל מעל מחצית האנשים שממנים להם אפוטרופוס, הינם בגיל זיקנה.

מטרת המחקר: לחשוף ולהבין את המשמעות והחוויה של זקנים שמונה להם אפוטרופוס ולאפשר את השמעת קולם על חויית המינוי.

שיטת המחקר: במחקר איכותני זה שנערך בשיטה הפנומנולוגית, רואיינו 10 אנשים בגיל זיקנה ש"המרכז הישראלי לאפוטרופסות" מונה לאפוטרופוס עליהם.

ממצאים: החוויה של אנשים שמונה להם אפוטרופוס היא מורכבת ובעלת סתירות פנימיות בין הרצון בעצמאות ובין הרצון בתמיכה והגנה. בניתוח המחקר עלו שלוש תימות: (1) צידוקים והסברים למוסד האפוטרופסות, ובה שתי תת-תימות – הצדקת האפוטרופסות, והאפוטרופסות כמשבר זהות; (2) בין שליטה דאגה והקשבה – מורכבות היחסים עם האפוטרופוס, ובה שלוש תת-תימות – שליטה, דאגה, והקשבה; (3) כמיהה למוגנות ולעצמאות – כלומר כמיהותיהם המנוגדות של המרואיינים, לעצמאות למוגנות. במפתיע לא קישרו המשתתפים בין ההזדקנות לבין מינוי האפוטרופסות.

תרומת המחקר: הבנת החוויה המורכבת והאמביוולנטית של מינוי אפוטרופוס עבור האדם הזקן.

המלצות: ממצאי המחקר קוראים לשינויים יישומיים המתמקדים בקשר בין האדם ואפוטרופסו.

מילות מפתח: זיקנה, אפוטרופסות, זהות, עצמאות, תלות, מוגנות

מחקר זה נערך במסגרת מסלול השלמות לתואר שלישי באוניברסיטת חיפה. המחקרים מבקשים להודות לד"ר טובה בנד-וינטרשטיין על הסיוע בניתוח הראיונות. תודה ל"הקרן לטיפול בחסויים – המרכז הישראלי לאפוטרופסות" על הסיוע בעריכת המחקר.

התקבל במערכת: 2.2019; אושר לפרסום: 11.2019; נוסח סופי: 11.2019

מבוא

אנו חיים בעידן שבו תוחלת החיים עולה ואחוז הזקנים באוכלוסייה גדל בקצב מתמיד, ומנגד יש תופעות שכיחות של גילנות והדרה חברתית כלפי זקנים (בריק, 2002; דורון, 2008). אף בחקיקה בישראל אפשר למצוא השלכות להבניה חברתית זו, ומתוך כוונה להגנה נפגעות לעיתים זכויות בסיסיות של זקנים. אפשר לזהות תופעה זו לעיתים בתהליך מינוי אפוטרופסות לאנשים זקנים (דורון, 2010; טולוב וקנטר, 2014)

אפוטרופסות היא הסדר משפטי שנועד לספק מענה והגנה לאנשים שאינם מסוגלים לדאוג לענייניהם בעצמם (אנגלרד, 1995). אולם הסדר זה עלול לפגוע בזכויות היסוד המאפיינות כל חברה דמוקרטית: חירות, אוטונומיה וזכויות משפטיות, כגון הזכות להישמע ולהשתתף (לוי, 2011; שינדלר, 2007; Doron, 2007; Carney, 2012; Frolik, 2007; Dudley & Goins, 2003; 2002). בישראל מספר הזקנים שמונה להם אפוטרופוס גבוה ביחס למדינות מערביות (בראל, דורון וסטריאר, 2015; לוי, 2011; Falconer, 2007; Doron, 2002). מגמה זו יכולה להתפרש כמבטאת גישה פטרנליסטית, המאפשרת – באופן פשוט למדי – פגיעה ניכרת באוטונומיה ובחירותם של זקנים (בראל ועמיתים, 2015; לוי, 2011).

מחקרים מראים כי בתהליך מינוי האפוטרופוס, כפי שהוא מתבצע כיום, נשללת פעמים רבות זכותם של זקנים לחירות ולאוטונומיה. במרבית המקרים בית המשפט אינו שומע את דעת הזקנים טרם המינוי, זאת על אף הוראות החוק (Doron, 2004). כמו-כן, מרבית המינויים הם מינויים גורפים לכל ענייניו של האדם שמונה לו אפוטרופוס, לרוב ללא הגבלה של זמן או תחום. עם זאת, יש לאחרונה מגמות של שינוי בתחום זה, ואף בישראל עודכן החוק מקרוב עדכון מהותי, תוך יצירת אפשרויות הכנה לגיל הזיקנה וחלופות לאפוטרופסות (תיקון 18 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, תשכ"ב – 1962).

מהות מוסד האפוטרופסות היא לשפר את איכות חייו של האדם באמצעות הגנה עליו ויצירת מסגרת שתספק לו את צרכיו בדמות האפוטרופוס, כאשר האדם עצמו אינו מסוגל לכך (אנגלרד, 1995). כדי להעמיק ולהעשיר את הדיון בתחום האפוטרופסות וחלופותיה, יש צורך, בין היתר, להבין טוב יותר את חווייתם של זקנים שמונה להם אפוטרופוס, ולאפשר את השמעת קולם הן לגבי תהליך מינוי האפוטרופסות והן לגבי החיים במסגרת האפוטרופסות. אשר על כן הייתה מטרת המחקר הנוכחי לחקור את חווייתם של זקנים שמונה להם אפוטרופוס, והמשמעות שמעניקים לה.

סקירת ספרות

בהלכה היהודית כבר אפשר למצוא התייחסות לאפוטרופוסות (הלכות הנוגעות לקטינים, לשוטה ולפתי) (וקסמן, 2009), אך את שורשיו של מוסד האפוטרופוסות לבגירים, כפי שהם מוכרים במשפט הישראלי, אפשר למצוא דווקא בימי הביניים המוקדמים (Carney, 2012; Doron, 1999), שאז הוענקו סמכויות לחבר מושבעים מקומי להכריז על אדם כמשוגע (lunatic) או מפגר (idiot) כדי להגן על הרכוש והקרקע של אותו אדם. במהלך הזמן, עם התפתחות הרפואה והפסיכיאטריה בתחילת המאה ה-20, התפתחה ההבנה של מחלות נפש והתפתחו אמצעי הטיפול בהן, ובעקבותיה אומץ מודל רפואי, הורחב מוסד האפוטרופוסות למבוגרים ונכללו בו סמכויות טיפוליות בנוסף לסמכויות רכושיות (Doron, 1999; Glen, 2012).

מצב הדברים בכל הנוגע ליחס המשפטי-חברתי כלפי אפוטרופוסות החל להשתנות רק במחצית השנייה של המאה ה-20, על רקע האווירה הכללית שאופיינה במאבקים להכרה בזכויות אדם וזכויות של קבוצות שסבלו מאפליה (כגון נשים, אפרו-אמריקאים, ואחרים). בשנות ה-80 חקרה קבוצת עיתונאים בארצות-הברית את מוסד האפוטרופוסות למבוגרים, ובסקירה עיתונאית רחבת היקף הצליחה להביא להכרה כי על אף מטרתו של מוסד האפוטרופוסות להגן על זכויותיהם של זקנים, נעשה בו שימוש גורף ללא איזון בין ההגנה לבין השמירה על זכויותיהם של הזקנים בהליכים המשפטיים. חשיפה זו הביאה לשינוי החקיקה ובעקבותיה להתפתחויות ולשינויים גלובליים במוסד האפוטרופוסות (לוי, 2011; Kohn, 2012; Doron, 2002).

מגמת השינוי במוסד האפוטרופוסות למבוגרים נמשכת בשנים האחרונות, תוך קידום חלופות אפשריות למינוי אפוטרופוס על חסרי ישע, ומציאת איזון בין הערכים של אוטונומיה והגנה (לוי, 2011; שינדלר, 2007; Carney, 2012; Doron, 2002; Dudley & Goins, 2003; Frolik, 2007). החלופות והרפורמות החקיקתיות של השנים האחרונות שמות דגש רב יותר על חירות הפרט ועל שמירה על האוטונומיה, זאת באמצעות אימוץ עקרונות של תמיכה, שיתוף, החלטה עצמאית ושמירה על מעורבות הפרט שמונה לו אפוטרופוס בתהליך קבלת ההחלטות לגביו, בהתאם ליכולותיו (בראל ועמיתים, 2015). באופן ספציפי הדבר בא לידי ביטוי גם ברפורמה בחוק הישראלי במסגרת תיקון 18 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופוסות, התשכ"ב—1962, שנערכה בשנת 2016. המחקר הנוכחי נערך במהלך תקופת שינוי החוק, ועל כן הוא מתמקד במציאות שקדמה לשינוי החקיקתי. עם זאת, ממצאי המחקר הנוכחי רלוונטיים ברובם גם למצב החוקי החדש.

חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופוסות בישראל חוקק כאמור בשנת 1962, כחוק ישראלי מקורי אשר בא להחליף את הדין המהותי האנגלי מן התקופה המנדטורית.

החוק עוסק בשתי סוגיות: כשרות משפטית כללית לביצוע פעולות חוקיות, לצד מוסד האפוטרופסות המאפשר המשך ביצוע פעולות אלה במקרים של אובדן הכשרות המשפטית. החוק קובע כי כל אדם כשיר לבצע פעולות משפטיות, אלא אם נשללה או הוגבלה כשירותו באמצעות מינוי אפוטרופוס. החוק מגדיר חמש קבוצות שיש למנות להן אפוטרופוס: קטינים, עוברים, אדם שאי אפשר לזהותו, פסולי דין ואדם שאינו יכול לדאוג לענייניו (חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, תשכ"ב – 1962).

בניגוד לקטינים, שהצורך באפוטרופסות הוא טבעי וברור מפאת גילם ויכולותיהם, עד לתיקון החוק האחרון נעשה מינוי אפוטרופוס לבגירים על פי הגדרה עמומה: "אדם שאינו יכול לדאוג לענייניו". המציאות החוקית טרם תיקון החוק התמקדה באדם וביכולותיו התפקודיות ובהגדרות רפואיות, אך כיום החוק אינו מתמקד בפגמיו של האדם וכתוצאה מכך בהגבלת חירויותיו, אלא בצורך במינוי אפוטרופוס כדי לשמר את היכולת להמשיך ולדאוג לצרכיו ולמימוש זכויותיו. בכך קבע תיקון החוק גבולות ברורים יותר להגדרה זו, באופן שהתיר מינוי אפוטרופוס אך ורק לאחר שנבחנו חלופות אפשריות והן נשללו, כגון קיומו של ייפוי כוח או מינוי של תומך החלטות (אריאל, אוסמיני וקורצין, 2002; בראל, ועמיתים, 2015; מלמד, זמיר, דורון, גלברד ובלייך, 2008; Gibson, 2011; Harkness, 2014; Tor & Sales, 1994).

באופן כללי, אחת הבעיות בתחום האפוטרופסות בישראל (ובמדינות אחרות בעולם) היא העדר מסד נתונים מקיף ועדכני בתחום, ולכן לא תמיד יש תמונה מהימנה ומוסכמת של המספר והזהות של אנשים שמונה להם אפוטרופוס. עד לתיקון האחרון לחוק, ההערכה הייתה שמספר האנשים שמונה להם אפוטרופוס במדינת ישראל (נכון לשנת 2015), היה כ-50,100 איש, מחציתם בני 60 ומעלה (פולבר, 2015). נתונים אלה העידו כי מספר האנשים שמונה להם אפוטרופוס בישראל גדול לעומת מדינות אחרות שאוכלוסייתן דומה ואף גדולה מישראל, כגון וויילס באנגליה וסקוטלנד (בראל ועמיתים, 2015; לוי, 2011; Doron, 2002; Falconer, 2007). מגמה זו הצביעה על כך שהמשפט הישראלי נטה להעדיף כלי התערבות פטרנליסטיים כגון אפוטרופסות, על פני חלופות משפטיות אחרות. בנוסף, בשנים 2005-2010 גדל ב-6.2% מספר האנשים שמונה להם אפוטרופוס (מבקר המדינה, 2011). מגמה שהצביעה על עלייה במספר המינויים, בניגוד לתהליך שהתרחש במדינות אחרות, שם הושם דגש על צמצום היקף האפוטרופסות ועידוד חלופותיה (לוי, 2011; Doron, 2002).

חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, תשכ"ב – 1962 מציין ארבע חלופות אפשריות לאפוטרופסות: יחיד, תאגיד, אפוטרופוס כללי, וועדת האפוטרופסות לנפגעי השואה. זהות האפוטרופוס נקבעת בהתאם לנסיבות העניין וטובת האדם (סעיף 35). למינוי אפוטרופוס עבור קטין ניתנת העדפה לבן משפחה; אך לא זה

המצב במינוי לאדם בגיר. עם זאת, מרבית המינויים הן של בן משפחה או קרוב אחר (לוי, 2011). עד לשנת 1977, בהעדר בן משפחה מתאים לתפקיד האפוטרופוס מינה בית המשפט את האפוטרופוס הכללי. אך בגלל מחסור בכוח אדם הקים האפוטרופוס הכללי בשנת 1977 את תאגיד "הקרן לטיפול בחסויים" כהקדש ציבורי (כיום – "המרכז הישראלי לאפוטרופוסות"). נכון להיום ישנם עשרה תאגידים המאושרים בידי האפוטרופוס הכללי לשמש אפוטרופוסים (משרד המשפטים, 2019). דוח מבקר המדינה לשנת 2010 (מבקר המדינה, 2011) מציין כי המרכז הישראלי לאפוטרופוסות מטפל במספר האנשים הגדול ביותר מבין כל תאגידי האפוטרופוסות, והוא משמש כיום כאפוטרופוס ציבורי על כ-5,000 אנשים, לא כולל מינויים של "מקבל גמלה" מהמוסד לביטוח לאומי עבור אנשים שאינם מסוגלים לנהל את הגמלה בכוחות עצמם (המרכז הישראלי לאפוטרופוסות, 2018).

ברמה האמפירית, היקף המחקר בתחום האפוטרופוסות בישראל קטן מאוד. אחד המחקרים האמפיריים הבולטים בתחום הוא מחקרו של דורון (Doron, 2004). מחקר זה בחן באופן כמותי 523 תיקי אפוטרופוסות בבתי משפט לענייני משפחה בצפון הארץ, ומצא כי 64% מהאנשים שמונה להם אפוטרופוס היו מעל גיל 65 (N=74), ופרופיל האוכלוסייה שמונה עבורה אפוטרופוס הוא זקנים בודדים (רווקים, גרושים או אלמנים), עניים (מתקיימים מקצבת זיקנה של ביטוח לאומי בלבד) ומתגוררים מחוץ לקהילה. אפשר היה ללמוד מכך כי התערבות זו הופעלה במידה רבה כלפי אוכלוסיית הזקנים. הסבר אפשרי לכך היה הקשר בין תהליכי הזדקנות וירידה ביכולות תפקודיות וקוגניטיביות, ועל כן נעשה מינוי אפוטרופוס כדי לתת מענה לקשיי התפקוד בזיקנה (דורון והייניק, 2015). עם זאת טען דורון (Doron, 2004) כי נתונים אלו יכולים להעיד על השימוש הנרחב במוסד האפוטרופוסות בזיקנה שנעשה לעיתים באופן גס, ללא איזון בין הצורך בהגנה לבין שמירה על כבוד האדם וחירותו.

החוויה של אנשים שמונה להם אפוטרופוס: הצגת הידע הקיים

מרבית המחקרים שנעשו עד היום בתחום האפוטרופוסות על זקנים ברחבי העולם בחנו את נושא האפוטרופוסות בראייה מערכתית-ארגונית, אשר בחנה בעיקר את פעילותם של בתי המשפט, רופאים, ואנשי המקצוע בתחום (דורון וכשדי, 2004; הייניק והס, 1992; הייניק וסולומיש, 2001; שינדלר, 2007; Doron, 2004; Dudley & Goins, 2007; Gibson, 2011; 2003). עם זאת, מחקרים ספורים בחנו את מוסד האפוטרופוסות למבוגרים מנקודת מבטם של האנשים שמונה להם אפוטרופוס ואת השפעת המינוי על רווחת החיים (well-being) של הזקנים (Kitwood, 1995).

דוגמה לכך הוא מחקרה האיכותני של טיסטר (Teaster, 2002) שנערך בארצות-הברית, ובחן את חווייתם של 13 אנשים בני 28-109 ($M=75.7$) שמונה להם אפוטרופוס מגוף ציבורי. טיסטר מצאה כי אף על פי שמונה להם אפוטרופוס, הרגשות העיקריים של אותם אנשים היו בדידות ופחד, וכי הם לא היו מרוצים מתפקוד האפוטרופוס מפני שחשו שהוא אינו שומע את רצונותיהם ואינו קשוב לצרכיהם. הממצאים העיקריים הדגישו את ההיבטים הפוגעניים או השליליים שנלוו להכפפה למוסד האפוטרופוסות. לכן הציעה טיסטר לשנות את אופן התערבות האפוטרופוס בקשר עם האנשים שהוא אחראי להם תוך דגש על חשיבות שמיעת קולם ורצונותיהם, וכן שיתופם והעצמתם בתהליך קבלת החלטות המשפיעות על חייהם.

מחקר איכותני נוסף, שאומנם לא התמקד בזקנים דווקא, חיזק את ממצאיה של טיסטר, והוא מחקרו של כרוך (Kroch, 2009). כרוך ראיין 16 אנשים בני 30-68, שכשרותם נשללה בעקבות נכות ושמונה להם אפוטרופוס בישראל ובקנדה. כרוך בחן את חווייתם בהיבטים של רווחת החיים במסגרת האפוטרופוסות והקשר עם האפוטרופוס. הוא מצא כי רווחת החיים של האדם שמונה לו אפוטרופוס קשורה בהכרח לקשיים הנובעים מאובדן העצמאות והתלות בזולת באובדן התפקודי, ואינה תוצאה ישירה ממינוי אפוטרופוס. כרוך, בדומה לטיסטר, מצא בעיקר היבטים הנוגעים לקושי שחווים אנשים אלה, והדגיש כי בכדי לשפר את איכות חייהם יש לאפשר להם להשמיע את קולם ורצונותיהם ולערב אותם בתהליכי קבלת ההחלטות.

מחקר שערכו ורנר ולוונגרום (2013) בישראל בחן בני 19-64 שמונה להם אפוטרופוס עקב קשיי תפקוד הנובעים ממוגבלות שכלית ונפשית. המחקר בחן לא רק את חווייתם של האנשים שמונה להם אפוטרופוס אלא גם את חווייתם של האפוטרופוסים. במחקר זה עלו הבדלים מהותיים בין הקבוצות: אנשים המתמודדים עם מוגבלות נפשית הדגישו את חשיבות עצמאותם ואת התערבות האפוטרופוס רק כאשר יש סיכון וצורך בהגנה; ואילו אנשים המתמודדים עם מוגבלות שכלית ואשר האפוטרופוסים שלהם התקשו להפריד בין זהות התפקידים של ההורה והאפוטרופוס, תיארו חוויה שהתמקדה במוגבלות שאינה מאפשרת להם לבטא את עצמם כאנשים בוגרים בעלי יכולות. גם כאן הדגישו ממצאי המחקר את חשיבות מתן העצמאות לגיבוש וביטוי הזהות העצמית של אנשים שמונה להם אפוטרופוס.

אם כן, מעטים מאוד הם המחקרים שהתמקדו בחווייתם של זקנים כקבוצה ייחודית, אשר במשך כל חייהם ניהלו את ענייניהם באופן עצמאי, ובזיקנתם נלקחה מהם היכולת לקבל החלטות בעצמם ולנהל את ענייניהם בגלל מינוי אפוטרופוס. לצד העניין הגובר והולך בארץ ובעולם במוסד האפוטרופוסות, ולצד הרפורמות המשפטיות והחוקיות שנערכו ועודן נערכות בשנים האחרונות, הקולות האוטנטיים והמשמעות הסובייקטיבית של חוויית האפוטרופוסות של הזקנים — באופן מובחן

וייחודי – נשמעו עד היום בצורה מוגבלת ומצומצמת ביותר. לאור סקירת הספרות לעיל, מטרת המחקר הנוכחי הייתה לבחון את החוויה הסובייקטיבית של זקנים שמונה להם אפטרופוס, ובכך להגביר את הנראות ולהשמיע את קולם.

שאלת המחקר המרכזית הייתה: מהי החוויה והמשמעות של אנשים בגיל זיקנה שמונה להם אפטרופוס? במסגרת שאלה מרכזית זו נוסחו שאלות המשנה דלהלן:

1. מה היא החוויה והמשמעות היום-יומית של האדם הזקן שמונה לו אפטרופוס?
2. מהי התפיסה והמשמעות שמייחס האדם הזקן למוסד האפטרופוסות?
3. באיזה מובן משפיע מינוי האפטרופוס והחיים במצב האפטרופוסות על הזהות העצמית של האדם הזקן?

4. מה תוכן החוויה והמשמעות בקשר וביחסים שבין האדם הזקן ואפטרופוסו?

המחקר הנוכחי שואף להעמיק את הבנת חוויותיהם של זקנים שמונה להם אפטרופוס ולהעמיק את הידע על השפעת מוסד זה על חוויית רווחת החיים של הזקנים, הכוללת שותפות בתהליכי קבלת ההחלטות, תחושת עצמאות וההגדרה עצמית, וזאת כדי לבחון כיצד אפשר לשפר את איכות חייהם של אנשים תחת אפטרופוסות.

שיטת המחקר

המחקר נערך על פי עקרונות שיטת המחקר האיכותנית בגישה הפנומנולוגית. מחקר איכותני שואף להבין את המשמעות של אירועי החיים ולפרש אותם במונחים שאנשים החווים את החוויה משתמשים בהם (Denzin & Lincoln, 2000). הגישה הפנומנולוגית מתמקדת בהבנת המשמעות המרכזית של חוויית המאורעות לאנשים המשתתפים בהם (שקדי, 2014). מתוך תפיסה זו, שאף המחקר הנוכחי לחקור את תופעת האפטרופוסות ולהעמיק את ההבנה של מהות החוויה הסובייקטיבית והיום-יומית של זקנים בקשר למוסד זה, והדרך שבה הם מבנים משמעות לחוויותיהם במסגרת האפטרופוסות (Creswell, 2007; Patton, 2002; Van Manen, 1997). ועדת האתיקה לניסויים בבני אדם של אוניברסיטת חיפה אישרה את המחקר. האפטרופוסים והזקנים המשתתפים במחקר קיבלו הסבר מראש בעל פה על המחקר, וחתמו בנפרד על טופס הסכמה מדעת להשתתפות במחקר. הובהר להם כי מותר להם שלא להשתתף במחקר וכן שלא לענות על שאלות או להפסיק את הריאיון בכל שלב שירצו.

כלי המחקר

על פי עקרונות המחקר האיכותני הפנומנולוגי, המחקר התבצע באמצעות חקירה ישירה על ידי ראיונות-עומק מובנים-למחצה. הראיון התנהל בשיחה חופשית בין המראיין והמראיין. מדריך הראיון סיפק נושאים ושאלות לחקירה. הראיון נפתח בשאלות כלליות על הרקע של המראיין וחוויות מרכזיות מעברו טרם המינני, והסתיים בשאלות מסכמות בנימה חיובית, כגון: "מה אתה מאחל לעצמך לשנים הבאות?". השאלות במדריך הראיון סווגו תחת שלושה עולמות תוכן עיקריים. עולם התוכן הראשון נגע בחוויית ההזדקנות, ונשאלו בו שאלות כגון: "ספר לי על אירוע משמעותי עבורך שבו הרגשת זקן"; עולם התוכן השני התמקד בתפיסת האדם את האפוטרופוסות בכללותה ובחוייתו האישית במסגרת האפוטרופוסות, ונשאלו בו שאלות כגון: "מה אתה חושב על זה שמינו לך אפוטרופוס?"; עולם התוכן השלישי עסק בקשר עם האפוטרופוס, ובו נשאלו שאלות כגון: "תאר לי את הקשר בינך ובין האפוטרופוס". הראיונות נערכו במקום ובזמן לפי בחירתו של המראיין ובתיאום עם אפוטרופוסו, אך בפועל נערכו שלא בנוכחות האפוטרופוס כדי לאפשר למראיין להתבטא בחופשיות ככל האפשר. אורך הראיון נקבע על פי רצונו ויכולותיו של המראיין, ובפועל נמשך כשעה עד שעה וחצי.

אוכלוסיית המחקר, המדגם וגיוס המשתתפים

אוכלוסיית המחקר נקבעה על בסיס קריטריון חיצוני פורמלי, דהיינו, נכללו במחקר אנשים שבית המשפט מינה להם אפוטרופוס מפני שאינם מסוגלים לדאוג בעצמם לעניינם. המחקר התמקד באוכלוסיית הזקנים על פי הגדרות הביטוח הלאומי, נשים מעל גיל 62 וגברים מעל גיל 67, כלומר אנשים בגיל זיקנה, שמונה להם אפוטרופוס.

הדגימה הייתה דגימה מכוונת (purposive sample) מתוך קבוצת אנשים קטנה למדי, אשר ענו על הגדרת אוכלוסיית המחקר והיו מסוגלים לתת הסכמה מדעת להשתתפות במחקר וכן לשתף בחוויותיהם באופן הטוב ביותר. כדי להיצמד לעקרונות המחקר האיכותני וכדי לתת במה לקולות האותנטיים של המראיינים הוחלט שלא להיעזר במבחנים קוגניטיביים אובייקטיביים לצורך צמצום אוכלוסיית המחקר. הדבר נעשה מתוך מודעות שגיוס אנשים שמונה להם אפוטרופוס למחקר מסוג זה הוא מורכב, הן מבחינת נגישות למידע אודותיהם, והן בכל הנוגע לקבלת ההסכמה מדעת של האפוטרופוס שלהם להשתתפות במחקר. לפיכך, נעשה שיתוף פעולה עם "המרכז הישראלי לאפוטרופוסות" הממונה כאפוטרופוס ציבורי על כ-5,000 אנשים (לא כולל מינויים כמקבלי גמלה מטעם הביטוח הלאומי) (המרכז הישראלי לאפוטרופוסות, 2018). בהקשר זה אכן יש להניח כי חווייתם של אנשים שמונה להם אפוטרופוס

בן משפחה שונה מחזוייתם של אנשים שמונה להם אפוטרופוס ציבורי, אך עקב הקושי לאתר משתתפים התמקד המחקר הנוכחי בחזוייתם של זקנים שמונה להם אפוטרופוס ציבורי. אם כך זו אחת ממגבלות המחקר שיש להביאן בחשבון. בעקבות זאת הורכבה רשימה של 28 מקבלי שירות ממחוזות צפון, מרכז וירושלים, העונים על הגדרות אוכלוסיית המחקר, מודעים לכך שמונה להם אפוטרופוס, ומסוגלים לשתף בחזוייתיהם אודות המינוי. מתוכם רואינו עשרה אנשים לצורך המחקר. שאר האנשים סירבו להשתתף במחקר בעת הפנייה הראשונית או לאחר מפגש עם החוקרת. על אף השאיפה להגיע ליותר משתתפים, היה קושי אובייקטיבי לאתר משתתפים בגיל זיקנה המסוגלים לבטא את חזוייתם ברמה שאפשר לחקור. על כן, לאחר עשרה ראיונות, ולאחר הכרה כי בפועל לא התגלו תימות חדשות ומשמעותיות, ובמובן זה המחקר הגיע לרוויה תיאורטית, הוחלט שלא לערוך ראיונות נוספים.

כסופו של דבר רואינו עשרה זקנים שמונה להם אפוטרופוס, על פי הקריטריונים שנקבעו מראש. המרואיינים היו שמונה נשים ושני גברים, בני 62-85. שתי מרואיינות ילידות הארץ ושתיים ילידות רומניה, והאחרים עלו ממדינות שונות: אנגליה, צרפת, מרוקו, רוסיה, רומניה, ליטא ולבנון. שמונה מרואיינים מתגוררים באזורי חיפה וירושלים, ושניים מערי מרכז הארץ. לכולם מונה "המרכז הישראלי לאפוטרופוסות – הקרן לטיפול בחסויים" כאפוטרופוס, זאת אף על פי שליותר ממחציתם (7) יש משפחה מדרגה ראשונה. כל המינויים הם מינויים גורפים לגוף ולרכוש, פרט למינוי אחד על רכוש בלבד (יש לציין כי ההגדרות בחוק השתנו למינויים אישיים, רפואיים ורכושיים, אך השינוי הוא למינויים עתידיים ולא נעשה שינוי במינויים שנעשו בעבר). ממוצע מספר שנות המינוי של המרכז הישראלי לאפוטרופוסות הוא 9.7 שנים, הקצר ביותר – שנתיים, והארוך ביותר – 25 שנים. לוח 1 מציג את נתוני המרואיינים.

לוח 1: מאפיינים סוציו-דמוגרפיים של המרואיינים

	שם בדוי	מין	גיל	מקום מגורים	מצב משפחתי	סוג האפוטרופוסות	מספר שנות המינוי
1	סבטלנה	נקבה	68	בית	אלמנה	גוף ורכוש	*8
2	בטי	נקבה	80	מוסד	רווקה	גוף ורכוש	10
3	חזה	נקבה	70	מוסד	רווקה	גוף ורכוש	5
4	יעל	נקבה	76	מוסד	גרופה	גוף ורכוש	25
5	סמדר	נקבה	71	מוסד	אלמנה	גוף ורכוש	20

המשך הלוח בעמוד הבא

המשך הלוח מהעמוד הקודם

	שם בדוי	מין	גיל	מקום מגורים	מצב משפחתי	סוג האפוטרופסות	מספר שנות המינוי
6	דליה	נקבה	62	בית	פרודה	גוף ורכוש	7
7	לאה	נקבה	73	בית	אלמנה	רכוש	10
8	מיכאל	זכר	68	בית	רווק	גוף ורכוש	*7
9	יעקב	זכר	85	בית	גרוש	גוף ורכוש	3
10	רחל	נקבה	82	בית	אלמנה	גוף ורכוש	*2

* היה מינוי אפוטרופוס אחר לפני המינוי של המרכז הישראלי לאפוטרופסות.

ניתוח הראיונות

הראיונות הוקלטו במלואם ותומללו, ונותחו מתוך התמלול בשיטות ניתוח איכותניות ופנומנולוגיות הכוללות ניתוח תוכן וצורה, כדי להגביר את תוקף המחקר. בשלב הראשון נערך ניתוח תוכן, העוסק בתוכן הראיונות כמשקפים רגשות, מחשבות אמונות וידע של המרואיינים כלפי חוויותיהם במסגרת האפוטרופסות (שקדי, 2003, 2014). בשלב זה נערכה קריאה מעמיקה וחוזרת של כל ריאיון כדי לקבל תמונה מלאה ומקיפה של כל ריאיון וריאיון, תוך סימון של מילות מפתח והערות שוליים. בקריאה חוזרת של כל ריאיון בנפרד נערך תהליך של קטגוריזציה: בכל ריאיון זוהו וסומנו משפטים משמעותיים היוצרים יחידות משמעות ראשוניות.

כדי לחזק את מהימנות המחקר, לאחר בחינת יחידות המשמעות השונות וקריאה חוזרת של האמירות במיקומן הראשוני בראיונות, מופו הקטגוריות באמצעות מציאת קשרים ביניהן, נקודות השוואה, דמיון ושוני. בנוסף, נעשתה הבחנה בין רמות שונות של הקטגוריות (קטגוריות ותת-קטגוריות) (קסן וקרומר נבו, 2001; Miles & Huberman, 1994). בשלב זה נעזר צוות המחקר בחוקרת איכותנית נוספת והיא סיעה בניתוח הראיונות וגיבוש יחידות המשמעות לקטגוריות, ועיבודן כתימות ותת-תימות באמצעות יצירה של מפת קטגוריות. התהליך נעשה בצוות מחקר ובו שתי נשים (שתיהן עובדות סוציאליות, והאחת חוקרת איכותנית), וגבר (משפטן וגרונטולוג, מומחה משפטי בתחום האפוטרופסות). תהליך זה נעשה כדי לשמר את העומק והמורכבות של הנתונים תוך עיבודם לתימות מרכזיות אשר היוו את בסיס המחקר (דושניק, 2011; שקדי, 2003; Josselson, 2004). בשלב הסופי התהוו שלוש תימות מרכזיות ויצרו תמונה מקיפה של חוויית זקנים שמונה להם אפוטרופוס (שקדי, 2003).

ממצאים

מתוך הראיונות עולה כי חויית המינוי היא חוויה מורכבת ובה רגשות סותרים בין הרצון בעצמאות לבין הרצון בתמיכה והגנה. כאמור עלו שלוש תימות-על המקיפות את חויית המינוי ומתארות את הדיאלוג הפנימי של הזקנים המשתתפים במחקר (להלן: המשתתפים) בנוגע למינוי האפטרופוס והשפעתו על זהותם העצמית. התימה הראשונה עוסקת בשאלת גיבוש הזהות תחת האפטרופוסות ובהשפעת חויית האפטרופוסות על הזהות. התימה השנייה עוסקת בחויית האפטרופוסות במסגרת הקשר עם האפטרופוס. התימה האחרונה עוסקת בחויית האפטרופוסות ביחס לעתיד – מי המשתתף היה רוצה להיות, ומה היה רוצה להשיב לעצמו במסגרת האפטרופוסות או בלעדיה.

תימה ראשונה: "למה אני צריך או לא צריך אפטרופוס?" צידוקים והסברים לאפטרופוסות

חלק ניכר מהזקנים המשתתפים לא התנגדו מהותית לקיומו של מוסד האפטרופוסות, ואף יותר מכך, היו סבורים שיש הצדקה וצורך באפטרופוס לאנשים שאינם מסוגלים לדאוג לעצמם. אך עם זאת, הם הכירו בכך שמינוי האפטרופוס עבור אדם מבוגר הוא חוויה מורכבת, לא נורמטיבית, המהווה נקודת מפנה בסיפור החיים של האנשים שמינו להם אפטרופוס.

"אני צריכה אפטרופוס כי אני רוצה..." – ההכרה בהצדקת מוסד האפטרופוסות

כפי שצוין לעיל, המשתתפים מעלים כי לצד ההבנה בנחיצות המסגרת המשפטית הזו באופן כללי, עדיין הם מנהלים שיח פנימי עם הצורך במינוי במקרה שלהם. חלקם חווים את האפטרופוסות באופן חיובי כמענה לצורך קיומי של הגנה, תלות בזולת ובדידות. הם ציינו כי סיפור האפטרופוסות משתלב בחוויות חייהם הקודמות, והמינוי סיפק פתרון בנקודת משבר בחייהם. כך מתארת לאה את תהליך מינוי האפטרופוס בנקודת מפנה בחייה:

בגלל שהסתבכתי עם המשטרה. נוכל לקח לי תכשיטים... אבל המשטרה ביקשו מעובדת סוציאלית, אז היא התקשרה ואמרה: אני עובדת סוציאלית... היא באה לפה, והיא הביאה מישהי... האפטרופוס באה ועשתה את הכול, לקחה עו"ד, היא עזרה לי. (לאה)

לאה מתארת חוויות של כאוס וניצול שקדמו למינוי האפטרופוס. האפטרופוס יוצר סדר בחייה, דואג להגן עליה ולסייע לה. בכך האפטרופוסות מבטאת תחושה

רחבה יותר, של נקודת מפנה בחיים, המתקבלת בהבנה לאור התוצאה (החיובית) שהביאה עימה.

אותם משתתפים שהציגו את מינוי האפוטרופוס כמענה לצרכיהם הוסיפו וציינו, כי כיום האפוטרופוס מעניק להם גב, הגנה וביטחון, ואילו לפני המינוי הם חשו בודדים, חסרי אונים ופגיעים. תחושות אלה של הגנה וביטחון מספקות הסבר לצורך המתמשך במינוי אפוטרופוס עבורם. יעל מתארת זאת במילותיה:

אבל אני יודעת שכל הזמן אמרו לי: למה, אם את שפויה, את צריכה אפוטרופוס? אז אמרתי: זה לא שייך אחד לשני, אני צריכה אפוטרופוס כי אני רוצה ביטחון כלכלי. (יעל)

מינוי האפוטרופוס נתן למשתתפים מענה לצורך בעת משבר. תחושת ההגנה והביטחון משמשת עבורם הסבר לגיטימי ורציונלי למינוי האפוטרופוס. אותם משתתפים אינם חווים קונפליקט בין חוויית המינוי לסיפור חייהם, והם מצליחים ליצור סיפור חיים קוהרנטי הכולל את מינוי האפוטרופוס.

”יש אנשים שצריכים אפוטרופוס, אבל לא אני” – אפוטרופוסות כמשבר זהות

מצד שני היו משתתפים אשר חוו את המינוי כמהלך פוגעני ומנוגד לסיפור החיים הקודם שלהם, שאופיין במסוגלות וביכולת עצמאית. אותם משתתפים חוו את האפוטרופוסות כמשבר זהות, ועל כן סברו שמסגרת זו אינה מתאימה להם. לדוגמה, דבריה של סמדר:

אני אישית לא צריכה אותו. יכול להיות שיש מקרים שזקוקים לזה, אני לא זקוקה לזה. אני יודעת ומרגישה שאני לא זקוקה לזה. אני לא צריכה אותו בכלל. (סמדר)

סמדר טוענת שאינה זקוקה לאפוטרופוס מפני שהיא מסוגלת לפעול בעצמה. דבריה של סמדר מובאים כהדגמה למשתתפים אחרים שביטאו והמשיגו את עצמם כמסוגלים ויכולים, ולפיכך תופסים את מינוי האפוטרופוס כמנוגד לחוויית המסוגלות העצמית ולרצון בעצמאות. אותם מרואיינים בעלי תחושת עצמאות ומסוגלות התקשו להסביר לעצמם כיצד ולמה מונה להם אפוטרופוס. הקושי להתמודד עם הפער בין תחושת המסוגלות מחד גיסא לבין עצם מינוי האפוטרופוס מאידך גיסא יצר משבר זהות של ממש. סמדר מתארת:

אני מרגישה את עצמי... לא יודעת... קשה להגיד, לא מוצאת כרגע מילה, כאילו זה לא אני. מישוהו אחר אומר כל הזמן מה לעשות, איך לעשות, כמה לעשות, זה לא אני. זה פוגע קשה באישיות שלי. (סמדר)

לסיכום, חוויה מרכזית אחת במסגרת מינוי האפוטרופוס נובעת מהאופן שבו המשתתפים מסבירים לעצמם מדוע מונה להם אפוטרופוס, ומתוך כך הם מקיימים דיאלוג פנימי אודות הצורך או אי הצורך שלהם באפוטרופוס. משתתפים הסבורים כי יש להם צורך באפוטרופוס עקב חוויות חיים של פגיעות, רואים באפוטרופוס מענה המספק ומשרה תחושת ביטחון והגנה. הם בונים סיפור חיים קוהרנטי, ועצם המינוי משתלב בסיפור חייהם. משתתפים אחרים לעומתם חווים משבר זהות מהותי בעקבות מינוי האפוטרופוס בגלל הקושי לבנות סיפור חיים קוהרנטי על מינוי האפוטרופוס. עצם המינוי יצר קונפליקט ואף שבר בסיפור חייהם של משתתפים בעלי זהות אישית הקשורה עם מסוגלות ויכולת עצמית, ומתוך כך נוצר משבר בזהותם. אשר לשאלת המינוי, באופן מפתיע, המשתתפים לא קישרו כלל בין תהליכי ההזדקנות, הירידה ביכולות התפקודיות והצורך להיעזר, לבין מינוי האפוטרופוס עבורם. כאשר נשאלו על חזויות הזיקנה, הם תיארו אותה כחוויה סובייקטיבית שאינה קשורה לגיל כרונולוגי מחד גיסא, ומאידך גיסא כתהליך נורמטיבי של ירידה בתפקודים. יעל מתארת:

תראי, יש כל מיני זקנים, יש זקנים בבריאות טובה. אז זה לא מפריע להם. יש זקנים בבריאות רעה אז זה מכה, זה מכה להיות זקן. ואתה תלוי במישהו אחר. זה לא טוב בזיקנה. להיות תלוי במישהו אחר, אני לא רגילה לזה. זה מעצבן אותי. אתה תלוי במישהו אחר, ולפי היחס שאתה מקבל, ככה אתה חי. (יעל).

נוסף לחוויה הסובייקטיבית של הזיקנה, יעל מציינת כי הקושי בזיקנה כרוך במצב הבריאות, הגורם לתלות בזולת. אף שיעל מציינת כי תלות היא חוויה שלילית, היא אינה מקשרת אותה לחזויות האפוטרופוס ותלות באפוטרופוס. לסיכום, אף כאשר המשתתפים עסוקים בשאלת המינוי הם אינם סבורים כי יש קשר בין הזדקנותם והתלות בזולת לבין מינוי האפוטרופוס עבורם.

תימה שנייה: "אני לא פסל, היא צריכה לדבר איתי, לראות מה אני מרגישה" – בין שליטה, דאגה והקשבה

חוויה מרכזית נוספת במסגרת האפוטרופוס נוגעת לחזויות הקשר עם האפוטרופוס. עצם מינוי האפוטרופוס מזמן יחסים לא שוויוניים בין הפרט שמונה לו אפוטרופוס לבין אפוטרופוסו. אנשים שונים חווים בדרכים שונות את מערך היחסים עם האפוטרופוס. רוב המשתתפים העלו באופן דומיננטי חוויה של תלות הנובעת מיחסי שליטה של האפוטרופוס בכל ההיבטים בחייהם. לעומתם, היו משתתפים שתיארו את מערך היחסים עם האפוטרופוס כחוויה של דאגה ומוגנות, ואף תיארו רגשות של קירבה ואהבה עם האפוטרופוס, ואף קשר של הקשבה והגשמת רצונותיהם.

תת-תימות אלו של שליטה, דאגה והקשבה מתארות את מכלול החוויות בקשר עם האפוטרופוס.

1. שליטה

כפי שצוין לעיל, במסגרת הקשר עם האפוטרופוס נוצר מערך יחסים לא שוויוני בין אדם שמונה לו אפוטרופוס לבין אפוטרופוסו. מערך זה מזמן יחסי תלות ושליטה. ואכן, משתתפים רבים תיארו את הקשר עם האפוטרופוס במושגים של יחסי שליטה, שבהם המשתתפים הם חסרי היכולת, הידע, והכוח במערך היחסים, לעיתים בניגוד לתחושת המסוגלות והיכולת שלהם. מעבר להבניה הבסיסית הלא שוויונית של היחסים, יש פעולות של האפוטרופוס המשמרות ומעצימות את יחסי הכוח והשליטה, כגון הסתרה ומניעה של מידע. פעולות אלה מעצימות את תחושת התלות באפוטרופוס ואת הפגיעה בעצמאות. חווה מתארת זאת כאשר היא מספרת שהכסף שלה אצל האפוטרופוס והיא אינה יודעת מהן הכנסותיה:

הכסף עכשיו אצל האפוטרופוס. אבל אני לא יודעת מה עם ביטוח לאומי, אני לא יודעת מה עם מבטחים... שאלתי אותה פעם אחת, אז היא לא ענתה לי. שאלתי אותה כמה כסף יש לי, אז היא לא ענתה. (חווה)

חוויה זו של חווה אינה ייחודית, והיא חזרה פעמים רבות בראיונות. משתתפים סיפרו שהאפוטרופוס לא שיתף אותם במידע הנוגע אליהם, ולפעמים שיתף אנשים אחרים באותו מידע ולא אותם עצמם. חוויה זו של הסתרת מידע מעצימה את תחושת השליטה של האפוטרופוס ומחזקת את התלות בו מחד גיסא, ומנגד מעצימה את תחושת חוסר אונים של הזקן שמונה לו אפוטרופוס. חוויית השליטה, מניעת המידע וההסתרה מגבירות את תחושת אי האמון בקשר עם האפוטרופוס.

2. דאגה

בניגוד לחוויות השליטה, יש משתתפים שחווייתם המרכזית היא חוויה של דאגה. הם מתארים בצורה חיובית את הקשר עם האפוטרופוס וחסים כי יש מישהו שדואג להם והם אינם בודדים. לעומת התת-תימה הקודמת, שבה יחסי השליטה של האפוטרופוס נחו באופן שלילי, תת-תימה זו עוסקת ביחסי שליטה הנחווים באופן חיובי, כלומר האפוטרופוס מספק מענים לצרכים מתוך דאגה. סיפוק הצרכים יוצק ביטחון בקשר עם האפוטרופוס. דליה מתארת:

למה אני שמחה? למה אני שקטה שמשלמים. מה אני הייתי עושה? אני הייתי קונה תיקים תיקים תיקים. בא חשמל ארבע מאות, שלוש מאות, אין לי ממה לשלם כי אני קניתי דברים. אז אני שקטה כי אני יודעת שהכול הם עושים לי. יש לי את האפוטרופוס... היא עלתה בדרגה והעבירו אותי למישהי אחרת. אני לא מסכימה. אני אוהבת אותה, אני רגילה איתה. אני הרבה שנים איתה, ואני אוהבת אותה. (דליה)

מתוך מודעות למגבלותיה ולקושי שלה להתנהל עצמאית, מרגישה דליה כי במסגרת האפוטרופוס היא מוגנת ודואגים לצרכיה. גם מרואיינים אחרים תיארו את הקשר עם האפוטרופוס כקשר של אהבה. אהבה זו נוצרה מתוך יחסים מתמשכים של אמון, קירבה והענקת תחושת ביטחון בחיים ובקשר עם האפוטרופוס. יחסים אלו יכולים למתן את הרגשות השליליים כלפי תחושת האי-שוויון בקשר, ויוצקים לתוך הקשר שיח של דאגה וקירבה, בניגוד לשיח של כוח ושליטה.

3. הקשבה

חשיבות רבה עלתה מדברי המרואיינים לחזויות ההקשבה לרצונותיהם. תימה זו עוסקת באופן שבו במסגרת הקשר עם האפוטרופוס בא לידי ביטוי קולם ורצונם של המרואיינים, שהוא הוא רצון מרכזי ומשמעותי בחזויותם. היכולת של האפוטרופוס להקשיב לזקן ולהגשים את רצונותיו יוצקת משמעות ותוכן לקשר ביניהם. נמצאו אופנים שונים של תקשורת והקשבה. כמה מרואיינים ציינו העדר מוחלט על תקשורת והקשבה, אחרים תיארו סיטואציות שבהן היה צורך לשכנע את האפוטרופוס להקשיב לרצונם, ואילו אחרים תיארו סיטואציות שבהן האפוטרופוס היה קשוב באופן מלא לרצונם, ובפועל הגשים את רצונם. יעל תיארה סיטואציה כזו:

תראי, אני הייתי חולה, היה לי סרטן המעי הגס. לפני עשר שנים. ו... האפוטרופוס... הרופאה שלחה לאפוטרופוס מכתב שאני צריכה לעשות כימותרפיה. ואני לא רציתי לעשות כימותרפיה. ולא הכריחו אותי. זה יפה מצידם, זה אני אזכור להם לנצח. ולא הייתי צריכה כי היה בלי גרורות ו... הנה עברו עשר שנים וברוך ה', טאץ' ווד [דופקת על השולחן], שום דבר לא קרה. (יעל)

חוויה זו הייתה חוויה מכוננת בקשר של יעל עם האפוטרופוס, כי האפוטרופוס הקשיב לרצונה וכיבד אותו. לסיכום אפשר לומר כי חזויות ההקשבה בקשר בין האדם שמונה לו אפוטרופוס לאפוטרופוס חשובה ביותר. ככל שחזויות ההקשבה טובה יותר, כך נתפסת חזויות האפוטרופוסות כחיובית, והקשר עם האפוטרופוס נתפס כקשר מיטיב.

לסיכום: מהראיונות עלתה מורכבות היחסים בין אדם שמונה לו אפוטרופוס לבין אפוטרופוסו. יחסים אלה בבסיסם אינם שוויוניים, ועל כן הם מזמנים אתגרים לתוך הקשר, ויש לתת את הדעת על האופן שבו פעולות האפוטרופוס משפיעות ויוצקות משמעות לקשר. בפועל, החוויה מורכבת ושונה בין אנשים שונים. אנשים החווים הסתרה ואי-אמון בקשר מדגישים את חזויות השליטה של האפוטרופוס ואת חוסר האונים של עצמם. אנשים החווים חזויות של דאגה ומוגנות מציינים כי הן מעצימות את הקשר ומביאים עימם רגשות של חברות, קירבה ואהבה, אך עם זאת אינם

מבטלים את חוויית התלות באפוטרופוס. כמו-כן עלה כי חוויה חשובה, המשפיעה על תפיסת הקשר, היא חוויית ההקשבה לרצונותיו של הזקן. ככל שהזקן חווה את אפוטרופוסו כקשוב לרצונותיו, הוא חש הגשמה עצמית במסגרת האפוטרופוסות.

תימה שלישית: "בִּשְׂכַל עֲצֵמַיִת" – הכמיהה לעצמאות ולמוגנות

תימה זו עוסקת ברצונות ובכמיהות של אנשים שמונה להם אפוטרופוס. מתוך הראיונות עלו רצונות אמביוולנטיים ביחס לעתיד. מרבית המשתתפים שיתפו בכך שהם מתגעגעים למצב שבו היו עצמאיים בעבר; עם זאת חלקם חוששים מפני התגשמות רצון זה במציאות. כמיהות אלו מעלות רגשות אמביוולנטיים כלפי מסגרת האפוטרופוסות: מחד גיסא, רצון להשתחרר ממסגרת זו כדי לממש את עצמאותם; ומאידך גיסא רצון להישאר במסגרת האפוטרופוסות כדי לשמר את תחושת המוגנות אשר מספק האפוטרופוס.

1. הכמיהה לעצמאות

הכמיהה לעצמאות היא האופן שבו האנשים שואפים לממש את עצמאותם, את רצונותיהם וצורת חייהם. הרצון מבטא געגוע לעברם ומתעצם לאור חוויות החיים העצמאיים שהיו להם. סמדר ביטאה רצון זה:

אם הייתי [יכולה] לשנות משהו בחיים שלי? הדבר הראשון שהייתי רוצה לשנות, לוותר על האפוטרופוס ולהיות עצמאית לגמרי. להיות עצמאית מאה אחוז ולא תלויה בכן אדם שאין איתו שום קשר. ובטח שזה שינוי גדול בכל החיים. (סמדר)

השאיפה והכמיהה לשוב למצב עצמאי ללא תלות באפוטרופוס אופיינית למרבית המשתתפים. עם זאת עולים גם קולות אמביוולנטיים כלפי רצון זה. מצד אחד הרצון בעצמאות נובע מרצון להיות בלתי תלוי באדם אחר, אך לעיתים הרצון בעצמאות מלווה בחשש גדול מפני פגיעות.

2. הכמיהה למוגנות

יש משתתפים הכמהים לחוש ביטחון ומוגנות בחייהם. לחלקם חוויות חיים קודמות של ניצול, פגיעות והעדר תמיכה. לדוגמה סיטואציה שמתארת לאה:

באה העו"ס לפני שנה וחצי ואמרה לי: את רוצה שנוציא את האפוטרופוס? [...] אמרתי לה: לא, אני רוצה את האפוטרופוס. אני יכולה להגיד לא, אבל אמרתי לה: אני רוצה את האפוטרופוס. אמרתי גם לאישה המבקרת: אני מפחדת שהוא לא יבוא. אמרה לי: הוא לא יבוא. היום יש לי גב, אבל אני לא יודעת, מזה אני מפחדת. (לאה)

לאה מרגישה כי הייתה לה יכולת בחירה בעצמאותה אך היא בחרה להישאר במסגרת האפטרופסות מפני שהמסגרת מעניקה לה תחושת מוגנות. לאה, ומשתתפים אחרים, חיים בפחד בעקבות חוויה של ניצול והעדר תמיכה. הם כמהים להיות מוגנים, ומסגרת האפטרופסות מעניקה תחושה זו של הגנה ותמיכה כמענה לתחושת הפגיעות. לסיכום, גם ביחס לעתיד, אפשר לזהות קולות שונים ואף מנוגדים בכל הנוגע לחזויות האפטרופסות. המשתתפים כמהים בחלקם לתחושה של עצמאות ובחלקם לתחושה של מוגנות. הגעגוע לתחושת העצמאות והמוגנות שחשו בעבר מעוררים כמיהה ורצון להווה ועתיד שיש בהם עצמאות יחד עם תחושה של מוגנות וביטחון. המרוויינים כמהים לחוש עצמאות ומתוך כך לבטל את האפטרופסות מחד גיסא, אך מאידך גיסא הם מעוניינים בהמשך תחושת המוגנות שהאפטרופסות מספקת להם. רצונות אלה מתקיימים במקביל ומעלים יחס אמביוולנטי כלפי מסגרת האפטרופסות והעתיד.

דיון

מטרת המחקר הייתה להבין את החוויה היום-יומית במסגרת האפטרופסות, את תוכן חזויות הקשר והיחסים בין אדם שמונה לו אפטרופוס לבין אפטרופוס, איזו משמעות מייחס האדם הזקן למוסד האפטרופוס וכן כיצד משפיע מינוי האפטרופוס על הזהות העצמית של האדם הזקן. המחקר בא על רקע ביקורת גדלה והולכת שנשמעת בעשורים האחרונים נגד מוסד האפטרופסות, הן על רקע אידיאולוגי, והן על רקע ממצאים כמותיים שהדגישו את הפגמים בהליך מינוי האפטרופוס. ממצאי המחקר מראים כי החוויה היום-יומית של אדם שמונה לו אפטרופוס והמשמעות שהוא מעניק לחוויה זו הם מורכבים, ואינם ניתנים להמשגה חד-ממדית או חד-ערכית. עם זאת אפשר לומר באופן כללי כי משתתפים אשר חוו את האפטרופסות באופן שלילי, התייחסו להיבטים השלילים שלה בקשר עם האפטרופוס, והדגישו את הצורך בעצמאות; ואילו משתתפים אשר חוו את האפטרופסות כחיובית או כאמביוולנטית, התייחסו למורכבות בקשר עם האפטרופוס והדגישו את הצורך הן במוגנות והן בעצמאות.

במחקר פנומנולוגי זה עלה כי אנשים אלה נדרשים להבנות משמעות למינוי האפטרופוס עבורם, ועליהם להתמודד עם הגדרה חיצונית ליכולותיהם באופן שמשפיע על חזויותיהם היום-יומיות ואף על זהותם האישית. רובם סברו שיש אנשים הזקוקים לשירותי אפטרופוס וכי יש צורך בקיומו של מוסד האפטרופסות עבור אנשים אלה, אך החזויות היום-יומיות של עצמם – יכולת ומסוגלות עצמית, או להיפך – הצורך בעזרה – הבנו משמעויות שונות למינוי האפטרופוס עבורם.

מתוך הניתוח הפנומנולוגי של מינוי האפוטרופוס בחווייתם של המשתתפים עלה כי החוויה והמשמעות של המינוי עבור זקנים מושפעת מאוד מחוויות חיים קודמות, ומתפיסתם את עצמם כיום כזקוקים לתמיכה וסיוע בחיי היום-יום תוך בניית סיפור החיים המשתלב עם העבר. אפשר לזהות כיצד אנשים שחוויות חייהם בעבר, וביום-יום בהווה, כוללות חוויות של מסוגלות ויכולת, מבנים משמעות של פגיעה בעצמאות בעקבות מינוי האפוטרופוס. לעומתם, אנשים בעלי סיפור חיים של תלות ופגיעות, חוו את מינוי האפוטרופוס בצורה שונה לחלוטין וראו במינוי פתרון נכון למצוקה בחייהם; בכך מינוי האפוטרופוס מהווה עבורם המשכיות לסיפור חייהם, ומבנה חוויה ומשמעות של הגנה במסגרת האפוטרופוסות. ממצאים אלה דומים למחקרן של ורנר ולוונרגוב (2013): הם מצאו כי אנשים עם מגבלה שכלית חוו את מינוי ההורה כאפוטרופוס כחוויה המשכית לחוויות חייהם טרם המינוי, בניגוד למתמודדים עם קשיים נפשיים, שתיארו את חוויית המינוי כפגיעה והגבלה של עצמאותם.

ממצאים אלו משתלבים בתיאוריות גרונטולוגיות שלפיהן חוויית הזיקנה מורכבת מתהליכי שינוי ומתהליכי המשכיות. ניוגרטן ועמיתיה (Neugarten, Havighurst, & Tobin, 1996), לדוגמה, המשיגה את תיאוריית ההמשכיות וטענה כי זיקנה מתבטאת כהמשכיות לחוויות חיים קודמות. ניוגרטן סבורה כי ישנם סגנונות הזדקנות שונים המבטאים דפוסי התמודדות שקדמו לזיקנה. לדוגמה: אנשים שהיו פסיביים ותלותיים בצעירותם יחפשו מקורות חיצוניים לתמיכה בזיקנתם. על כן אפשר להסביר את השונות בין ממצאי המחקר על פי התיאוריה של ניוגרטן בדפוסי התמודדות של המשתתפים. האפוטרופוסות יכולה להיחוו כהמשכית לחוויות חיים של תלות, או להיחוו כמנוגדת לדפוס התמודדות ותחושת מסוגלות ועצמאות שחוו בצעירותם, ועל כן המינוי נחוה כמנוגד לזהותם ואישיותם.

פן נוסף המשפיע על חוויית האפוטרופוסות, כפי שעלה מתוך הניתוח הפנומנולוגי, הוא חוויותיהם השונות של המשתתפים בקשר שלהם עם האפוטרופוס, וציפיותיהם מזה. נמצא כי אם חוויות הקשר עם האפוטרופוס כללו תחושות של שליטה ותלות בהחלטותיו, נחוה ההתערבויות באופן שלילי כפגיעה ניכרת בעצמאות, בזהות ובמשמעות. חוויות אלה תוארו כקשיים בקשר עם האפוטרופוס, החל מקשיים טכניים ("היא לא עונה לי בטלפון אף פעם") וכלה בקשיים מהותיים בתקשורת ביניהם ("אני לא מבנה אותו"). בניגוד לכך, ככל שחוויות היום-יום של המרואינים כללו הקשבה, דאגה ומילוי רצונם, נתפסה חוויית הקשר עם האפוטרופוס כמגן, מעצים ופחות פוגעני. במילים אחרות, אי אפשר לתאר או להמשיג באופן קטיגוריאלי את חוויות היום-יום במסגרת אפוטרופוסות כחוויה שלילית בהכרח, כשלילת החירות. החוויה בפועל, כפי שעלתה מדברי המשתתפים, היא מורכבת יותר, ולמעשה תלויה

בדפוס הדינמיקה והקשרים האישיים המתפתחים בין הזקן שמונה לו אפוטרופוס לבין אפוטרופוסו.

ממצאים אלה תומכים בשינויים החדשים שנעשו בחוק בישראל. לפני תיקון 18 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופוסות הוגדרה מערכת היחסים בין האדם לאפוטרופוס במילים "כדרך שאדם מסור היה נוהג". אך בתיקון 18 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופוסות הוגדרה מחדש מערכת היחסים: האפוטרופוס מחויב לפעול בדרך שתאפשר לאדם לממש את יכולותיו ולשמור על מרב עצמאותו האפשרית בהתאם ליכולותיו (חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופוסות, תשכ"ב-1962). תיקון החוק מדגיש את מימוש יכולותיו, רצונותיו ועצמאותו של האדם שמונה לו אפוטרופוס ובכך שואף להקטין את הפגיעה בעצמאותו ובכבודו וליצוק משמעות אחרת בקשר שלו עם האפוטרופוס. תיקון חדש זה משקף ומבטא למעשה את העולה מממצאי המחקר הנוכחי: שינוי דפוס ההתנהלות של האפוטרופוס יש בכוחו לשנות את המשמעות וההבניה של החוויה בעיני האדם שמונה לו אפוטרופוס.

הדברים משתלבים עם המחקרים הקודמים בתחום זה (Kroch, 2009; Teaster, 2002) התומכים אף הם בחשיבות שמיעת קולם ומעורבותם של האנשים שמונה להם אפוטרופוס והאופן שבו התקשורת והקשר עם האפוטרופוס משפיעים על רווחתם. עוד נדונה כמיהתם של אנשים שמונה להם אפוטרופוס לחוש עצמאות ומוגנות. על פני הדברים נראה כי רצונות אלה סותרים זה את זה: האנשים שמונה להם אפוטרופוס כמהים לחוש עצמאות ומתוך כך שואפים להסיר את האפוטרופוסות, אך מנגד הם כמהים להמשכיות תחושת המוגנות שהאפוטרופוסות מספקת להם. ממצא זה נתמך אף במחקרים של כרוך (Kroch, 2009) וטיסטר (Teaster, 2002), שלפיהם שאיפתם ורצונם של אנשים שמונה להם אפוטרופוס היו לחזור הביתה ולהיות עצמאיים, אף שרבים מהם היו מצב סיעודי ותלויים בזולת. קונפליקט זה יכול להיפתר בקשר עם האפוטרופוס, על ידי הבניית הקשר בין האפוטרופוס לאנשים ושימוש במתודות קשר מתמשך בעל מרכיבים של הקשבה, דאגה לצרכיו ומילוי רצונותיו, ובכך לספק מענה לכמיהה זו לחוש מסוגלים ועצמאיים במסגרתה המגינה של האפוטרופוסות.

מן הראוי להדגיש כי באופן מפתיע התייחסו המשתתפים לזיקנה ולתהליכי הזדקנות באופן נורמטיבי (דהיינו, לא אפיינו אותם כקשורים בתהליך לא נורמלי או חולני) ולא קישרו בין חויית האפוטרופוסות לבין תהליכי ההזדקנות. מתוך כך אפשר ללמוד כי המרוויינים לא חוו את מינוי האפוטרופוס כהליך הנובע מתפיסה גילנית, ולא קישרו בהכרח בין המינוי לבין הזדקנותם. רובם ככולם התייחסו לזיקנה כהליך "רגיל" או נורמלי בסיפור חייהם, וזאת בניגוד לחויית האפוטרופוסות, אשר לחלקם הגדול היוותה שינוי בהליך הנורמטיבי של ההזדקנות. הסבר אפשרי לכך

נעוץ בעובדה שתפיסת האפוטרופסות בעיני אנשים שנתונים למסגרתה איננה קשורה בהכרח לזיקנה או לגיל, בניגוד למערכות המשפטיות הפורמליות, הנוטות, ככל הנראה, לייחס משקל רב יותר לגיל הכרונולוגי כמדד להצדקת מינוי אפוטרופוס (Doron, 2009).

התמונה הכוללת המצטיירת ממכלול התימות מורכבת ועשירה. מחד גיסא, בניגוד למרבית המחקרים בתחום שהדגישו את ממדי אובדן החירות והפגיעה בזכויות אדם, אפשר לזהות (לפחות בקרב חלק מהמשתתפים) שמוסד האפוטרופסות נתפס לא רק כהמשכיות לסיפור החיים הלא קל שלהם, אלא אף כקשר אנושי חיובי ומגונן. מאידך גיסא, וכחלק מהתמונה המורכבת והעשירה, אין להתעלם מכך שמדברי חלק מהמשתתפים עלתה תחושה קשה של העדר כוח ויכולת לשנות את חייהם ולהסיר את האפוטרופסות. אנשים אלה, שתפסו את מינוי האפוטרופוס כסטייה מסיפור החיים הטבעי שלהם, ביטאו תחושת מודרות והשתקה בידי האפוטרופסות, המשמשת כלי להדרתם ולהרחקתם מהשיח החברתי וממוקדי הכוח בחברה. ניכר כי האפוטרופסות אינה מיטיבה עם אנשים אלה מבחינת תנאי חייהם ואיכותם, אלא אף פוגעת בהם. עצם ההשתתפות במחקר העצימה אותם ואפשרה להם לשתף בחוויותיהם המורכבות ולהשמיע את קולם.

אנו מציעים להתמקד ביחסים שבין האדם לאפוטרופוס כאמצעי שיאפשר העצמה ומימוש עצמי במסגרתה המגינה של האפוטרופסות.

מגבלות המחקר

חלק ממגבלות המחקר הנוכחי מוכנות בעצם המחקר, ועל חלק אחר יהיה אפשר להתגבר במחקרי המשך. המגבלה הראשונה מובנית בכל מחקר איכותני: היא נובעת מהפרשנות הסובייקטיבית שנותנים המשתתפים לחווייתם, ומתוך כך נובע קושי להכליל את ממצאי המחקר על כל האוכלוסייה. לכך יש להוסיף מגבלה מרכזית ומהותית המשפיעה על ממצאי המחקר – והיא גודל המדגם. במחקר הנוכחי נערכו עשרה ראיונות בלבד. ייתכן מאוד שאם היו נערכים ראיונות רבים יותר היו הממצאים עשירים אף יותר. ברם, קושי זה נבע מאופי האוכלוסייה הוותיקה שממנים לה אפוטרופוס: חלק ניכר מהזקנים שממנים להם אפוטרופוס אינם מסוגלים לתקשר עם הסביבה עקב מצבי חולי קשים, ועל כן מבטאים המשתתפים מיעוט של אוכלוסיית המחקר, שמסוגל לשתף באופן משמעותי את חוויותיו. ייתכן כי אנשים אחרים, במצבי שונים של בריאות או חולי, יחוו אחרת את מינוי האפוטרופוס עבורם. בהקשר זה, כדי להעמיק את הבנת החוויה של אנשים שמונה להם אפוטרופוס, כדאי לערוך מחקר המשך עם מדגם גדול יותר ולהשקיע משאבים גדולים יותר בגיוס משתתפים. לבסוף, יש לציין כי המחקר הנוכחי בחן רק אנשים שהמרכז הישראלי לאפוטרופסות

מונה כאפוטרופוס עבורם. קרוב לוודאי כי אנשים שבני משפחתם משמשים להם אפוטרופוס חווים חוויות אחרות. כדאי לערוך מחקר גם על מינוי בני משפחה. יש לחזור ולהדגיש כי המחקר הנוכחי נערך לפני הרפורמה המשמעונית בחוק (תיקון 18 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, שנכנס לתוקף בשנת 2017).

סיכום

לסיכום, ייחודו של המחקר הנוכחי בהציגו את מורכבות החוויה של זקנים שמונה להם אפוטרופוס. מינוי אפוטרופוס נע במתח עדין בין שמירה על כבודו ועצמאותו של האדם לבין חובת המדינה לדאוג לאזרחיה שאינם מסוגלים לדאוג לעצמם. מורכבות זו באה לידי ביטוי בחוויות האמביוולנטיות בין הרצון לעצמאות ובין הצורך והרצון במוגנות.

המשמעות שאנשים זקנים מייחסים למינוי האפוטרופוס נובעת בין השאר מחוויות חיים קודמות – עצמאות או תלות. הדיאלוג המתמשך על משמעות המינוי משפיע באופן אמביוולנטי על הזהות העצמית של האנשים, על שאיפותיהם ועל הקשר עם האפוטרופוס. ביכולת האפוטרופוס להשפיע על החוויה באמצעות הקשר עם הזקן ולהביא מרכיבים של הכרות מעמיקה ותהליכי קבלת החלטות משותפים. כך תוכל האפוטרופסות למלא את ייעודה ולשפר את איכות חייהם של זקנים אשר אינם מסוגלים לדאוג לענייניהם בעצמם.

המחקר הנוכחי חשוב בעיקר בהציפו זווית ראייה אשר כמעט שלא הובאה בחשבון בדיון הציבורי על מוסד האפוטרופסות. בניגוד למרבית הכתיבה המחקרית הקודמת, שהתמקדה והבליטה את הפגמים והחולשות של מוסד האפוטרופסות, נחשפה כאן מציאות מורכבת יותר, שבה לצד אנשים שחווים את האפוטרופסות בצורה פוגענית ושליילית, יש גם אנשים אשר המסגרת משתלבת בסיפור חייהם ונותנת מענה אמיתי לצרכים של הגנה, של קשר אנושי, ושל תקשורת. במובן זה תומך המחקר הנוכחי בקריאה לשינוי ולשיפור המסגרת החקיקתית בתחום (כפי שאכן נעשה בתיקון האחרון לחוק), אך גם מצביע על הצורך לבחון את המענים הראויים במסגרת ההסדר הקיים.

מקורות

אנגלרד, י. (1995). חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, התשכ"ב – 1962, סעיף 1-13 (מהדורה שנייה). ירושלים: המכון למחקרי חקיקה ולמשפט השוואתי ע"ש סאקר.

אריאל, א., אוסמיני, א. וקורצין, ע. (2002). המצוי והרצוי בהערכה של מסוגלות תפקודית בחולי שיטיון. הרפואה, 141 (ט), 795-798.

נקודות מפתח

- מטרת המחקר הייתה לנסות ולהבין את החוויה והמשמעות שנותנים אנשים זקנים למסגרת האפוטרופוסות.
- נמצא כי החוויה של מינוי אפוטרופוס היא מורכבת ומשפיעה על תפיסת הזהות והמסוגלות של האדם.
- נמצא כי הקשר בין אדם לאפוטרופוסו משפיע השפעה ניכרת על חוויית התלות והמוגנות, וביכולתו להקטין את ממדי הפגיעה בעצמאות במסגרת האפוטרופוסות.
- ממצאי המחקר קוראים לשינויים יישומיים המתמקדים בקשר בין אדם לאפוטרופוסו.

בראל, מ., דורון, י. וסטריאר, ר. (2015). אפוטרופוסות — סקירה ביקורתית. ביטחון סוציאלי, 96, 85-55.

בריק, י. (2002). הפוליטיקה של הזקנה. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

דורון, י. (2008). הבלתי נראים — זקנים בצל אפוטרופוסות משפטיות. בתוך: י. רונן, י. דורון וו. סלונים-נבו (עורכים), הדרה חברתית וזכויות אדם בישראל (עמ' 205-229). תל-אביב: הוצאת רמות, אוניברסיטת תל-אביב.

דורון, י. (2010). משפט, צדק וזיקנה. ירושלים: אשל.

דורון, י. והייניק, י. (2015). היבטים משפטיים בפסיכוגריאטריה. בתוך: י. הייניק וצ. דוולצקי (עורכים), פסיכוגריאטריה — פרקים נבחרים (עמ' 530-555). ירושלים: ג'וינט ישראל-אשל.

דורון, י. וכשרי, י. (2004). זקנה בפרוזדורי בית המשפט: ניתוח אירוע. פורום חיפה לעבודה סוציאלית, 2, 91-112.

דושניק, ל. (2011). ניתוח נתונים במחקר איכותני: הצעה לארבעה עקרונות מנחים. שבילי מחקר, 17, 137-143.

הייניק, י. והס, י. צ. (1992). הערכת השיפוט בחולה השיטיוני. הרפואה, 123 (א-ב), 25-29.

הייניק, י. וסולומיש, א. (2001). כיצד רופאים כותבים תעודות לעניין אפוטרופוס בחולה קשיש. הרפואה, 140 (ט), 827-830.

המרכז הישראלי לאפוטרופוסות (2018). נדלה מתוך: <https://www.apotropus.org/about-33.html>

- ורנר, ש. ולונגרוב, ר. (2013). אפטרופוסות, אוטונומיה, קבלת החלטות נתמכת והזיקה ביניהן: כיצד הם נתפסים על-ידי אנשים עם מוגבלות שכלית, אנשים עם מוגבלות נפשית והורים לאנשים עם מוגבלות. נדלה מתוך: http://www.kshalem.org.il/uploads/pdf/article_5470_1380485111.pdf
- וקסמן, י. (2009). היבטים פרוצדורליים במינוי אפטרופוס לבגירים. עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית.
- טולוב, י. וקנטר, א. ס. (2015). המאבק להשבת האוטונומיה והכשרות המשפטית לאנשים עם מוגבלויות. מעשי משפט, 1, 45-65.
- לוי, ש. (2011). סוגיות במינוי אפטרופוס לבגיר — סקירה משווה (הוגשה לוועדה לענייני ביקורת המדינה). ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמידע.
- מבקר המדינה (2011). דוח ביקורת שנתי 62, לשנת 2011 ולשנת הכספים 2010. נדלה מתוך: <http://www.mevaker.gov.il/he/Reports/Pages/117.aspx>
- מלמד, י., זמיר, א., דורון, ע., גלברד, י. ובלייך, א. (2008). קבלת החלטות בנושא מינוי אפטרופוס — מיהו שאינו מסוגל לדאוג לענייניו? הרפואה, 147 (ה), 397-394.
- משרד המשפטים, האפטרופוס הכללי. נדלה מתוך: https://www.justice.gov.il/Units/ApotroposKlali/Departments/ApotroposKlali/Apotropos_Pikuach/NewGuardians/Pages/CorporateTrusteeList.aspx
- פולבר, ש. (2015, 1 דצמבר). מלחמת עצמאות של 50 אלף איש. הארץ (1.12.15), 11-12.
- קסן, ל. וקרומר נבו, מ. (2001). מבוא לניתוח נתונים איכותניים. בתוך: ל. קסן ומ. קרומר-נבו (עורכות), ניתוח נתונים במחקר איכותני (עמ' 1-16). באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון.
- שינדלר, מ. (2007). הגנה על שלום האדם הזקן ומינוי אפטרופוס. חברה ורווחה, כז (2), 315-338.
- שקדי, א. (2003). מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני — תיאוריה ויישום. תל-אביב: הוצאת רמות, אוניברסיטת תל-אביב.
- שקדי, א. (2014). המשמעות מאחורי המילים: מתודולוגיות במחקר איכותני — הלכה למעשה. תל-אביב: הוצאת רמות, אוניברסיטת תל-אביב.
- Carney, T. (2012). Guardianship, "social" citizenship and theorising substitute decision-making law. In I. Doron & A. N. Soden (Eds.), *Beyond elder law* (pp. 1-17). Berlin, Germany: Springer.
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Denzin, N., & Lincoln, Y. (2000). *Handbook of qualitative research*. Thousand Oaks, CA: Sage
- Doron, I. (1999). From lunacy to incapacity and beyond. *Health Law Journal in Canada*, 19, 95-114. Retrieved from <https://ihpme.utoronto.ca/research/research-centres-initiatives/health-law-in-canada-journal/>

- Doron, I. (2002). Elder guardianship kaleidoscope: A comparative perspective. *International Journal of Law, Policy and the Family*, 16, 369-398. doi:10.1093/lawfam/16.3.368
- Doron, I. (2004). Ageing in the shadow of law: Elder guardianship in Israel. *Journal of Ageing and Social Policy*, 16(4), 59-77. doi:10.1300/J031v16n04_04
- Doron, I. (2009). A multi-dimensional model of elder law. In I. Doron (Ed.), *Theories on law and ageing* (pp. 59-74). Berlin, Germany: Springer.
- Dudley, K. C., & Goins, R. T. (2003). Guardianship capacity evaluations of older adults: Comparing current practice to legal standards in two states. *Journal of Aging & Social Policy*, 15, 97-115. doi: 10.1300/J031v15n01_06
- Falconer, L. (2007). *Code of practice*. London, England: The Stationery Office on Behalf of the Department for Constitutional Affairs.
- Frolik, L. A. (2007). Is a guardian the alter ego of the ward? *Stetson Law Review*, 37, 53-86. Retrieved from <https://www.stetson.edu/law/lawreview/media/is-a-guardian-the-alter-ego-of-the-ward.pdf>
- Gibson, L. (2011). Giving courts the information necessary to implement limited guardianship: Are we there yet? *Journal of Gerontological Social Work*, 54, 803-818. doi: 10.1080/01634372.2011.604668
- Glen, K. B. (2012). Changing paradigms: Mental capacity, legal capacity, guardianship, and beyond. *Columbia Human Rights Law Review*, 44, 93-169. Retrieved from <http://hrlr.law.columbia.edu/home-hrlr/current-issue/?cn-reloaded=1>
- Harkness, D. (2014). What are families for Re-evaluating return to filial responsibility laws. *Elder Law Journal*, 21(2), 305-344.
- Josselson, R. (2004). The hermeneutics of faith and the hermeneutics of suspicion. *Narrative Inquiry*, 14, 1-28. doi: 10.1075/ni.14.1.01jos
- Kitwood, T. (1995). Exploring the ethics of dementia research: A response to Berhamans and Ter Meulen – a psychosocial perspective. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 10, 655-657. doi.org/10.1002/gps.930100805
- Kohn, N. A. (2012). A civil rights approach to elder law. In I. Doron & A.N. Soden (Eds.), *Beyond elder law* (pp. 19-34). Berlin, Germany: Springer.
- Kroch, U. (2009). *The experience of being a dependent adult (ward): A hermeneutic phenomenological study*. Unpublished doctoral dissertation, University of Calgary, Calgary, AB. doi:10.11575/PRISM/2312
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook*. Thousand Oaks, CA: Sage.

- Neugarten, B. L., Havighurst, R. J. & Tobin, S. S. (1996). Personality and patterns of aging. In D. A. Neugarten (Ed.) *The meaning of age: Selected papers of Bernice L. Neugarten* (pp. 264-269). Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research & evaluation methods*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Teaster, P.B. (2002). The wards of public guardians: Voices of the unbefriended. *Families and the Law*, 51(4), 344-350. doi: 10.1111/j.1741-3729.2002.00344.x
- Tor, P. B., & Sales, B. D. (1994). A social science perspective on the law of guardianship: Directions for improving the process and practice. *Law and Psychology Review*, 18, 1-41. Retrieved from: <https://www.law.ua.edu/lawpsychology/past-issues/volume-18/>
- Van Manen, M. (1997). *Researching lived experience: Human science for an action sensitive pedagogy*. Ontario, Canada: The University of Western Ontario Press/ The Althouse Press.